

Оскільки Конвенція 1996 р. регламентує відповідальність за шкоду у зв'язку з перевезенням небезпечних і шкідливих речовин, у тому числі й нафти, за винятком забруднення нафтою, яка відшкодовується відповідно до конвенцій 1992 р., то імплементація її положень має носити суворо самостійний характер. Те саме стосується й Конвенції 2001 р. На нашу думку, при внесенні змін у КТМ України необхідно забезпечити інкорпорацію положень вказаних конвенцій незалежно від приєднання України до них за аналогією з інкорпорацією положень Конвенцій 1992 р. і 1996 р. у КТМ РФ. При цьому необхідно передбачити в КТМ України норми про необхідність наявності свідоцтва про страхування або про інше фінансове забезпечення відповідальності за шкоду, заподіяну небезпечними і шкідливими речовинами; порядок перевірки і санкції за відсутності вказаного свідоцтва в КТМ України і Правилах контролю суден з метою забезпечення безпеки мореплавства, а також Правил видачі й перевірки свідоцтв про страхування або про інше фінансове забезпечення відповідальності за шкоду, заподіяну небезпечними і шкідливими речовинами.

Література

1. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. (із змінами, внесеними згідно із Законами № 590/97-ВР від 21.10.97 р., № 762-IV від 15.05.2003 р., № 662-IV від 03.04.2003 р., № 2705-IV від 23.06.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47, 48, 49, 50, 51, 52. – Ст. 349; 1998. – № 2. – Ст. 5; 2003. – № 27. – Ст. 209; № 30. – Ст. 247; 2005. – № 33. – Ст. 427.
2. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою: Закон України від 04.07.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 35. – Ст. 260.
3. Международная конвенция о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения бункерным топливом 2001 г. // Энцикл. российского права. Справочная правовая система. – 2002. – Вып. № 11 (81).
4. Международная конвенция о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения нефтью от 29 ноября 1969 г. // Сб. междунар. договоров СССР по вопросам мореплавания. – М.: Гл. упр. навигации и океанографии МО СССР, 1988. – С. 405-414.
5. Международная конвенция о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения нефтью 1992 г. (Сводный текст) // Международные конвенции об ответственности и компенсации за ущерб от загрязнения нефтью 1992 г. (Сводные тексты). = International Conventions on Civil Liability and Compensation for Oil Pollution Damage, (Consolidated texts) – СПб.: ЗАО ЦНИИМФ, 2000. – 146 с. – (Сер.: Судовладельцам и капитанам. – Вып. № 16. – С. 40-81).

УДК 340:008(477)

С. С. Павлов

ПРАВОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ГЕНЕЗИСІ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У XXI столітті не тільки в Україні назріли питання відносно майбутнього, а й усе людство опинилось у потоці різноманітних версій стосовно власного правового обличчя в новій фазі історичного розвитку: що стане основоположними

правовими цінностями в бутті права кожної країни, яка правова культура набуде домінуючого характеру серед інших правових культур світу, чи будуть враховані національні правові традиції в процесі глобалізації?

Осьовим аспектом для України в цьому напрямі постало практичне визначення в орієнтації подальшого розвитку: Схід та інтеграція з Росією; Захід та євроатлантичний альянс; певний ізоляціонізм та якомога менший вплив як із Сходу, так і із Заходу.

Найбільш прийнятним для українського суспільства має бути лише той напрям правового розвитку, що цілісно вписується в культурний формат України та в повному обсязі відтворює всі ментальні, соціальні та правові риси цивілізації, до якої вона належить історично.

Становлення кожної культури, української в тому числі, завжди проходить повз права та його механізмів, правова спільність головних елементів культур створює єдиний правовий формат, який прийнято розглядати в правознавстві як компактне утворення зі своєю специфікою та назвою – правова сім'я. У цивілізації, як єдності декількох спільних культур, найбільш яскраво зберігається інформація про її розвиток у суспільному надбанні, яке у праві відоме як правова спадщина. Правова спадщина повно розкривається в правових традиціях, які є основою правової культури і правової системи та несуть відповідь про їх належність до тієї чи іншої правової сім'ї.

У сьогоденній час наукове пізнання генезису правової культури України має опрацьовану методологічну основу і понятійний апарат, хоча, незважаючи на це, у вітчизняній юридичній науці так і не існує єдиного загальнотеоретичного бачення, що ж розглядати правовими традиціями України.

Основоположні засади науково-теоретичного дослідження правової культури і правових традицій закладені в працях вчених: М.М. Алексеєва, С.С. Алексеєва, В.К. Бабаєва, В.Д. Бабкіна, В.М. Баранова, Ж.Л. Бержеля, З. Баумана, М.О. Бердяєва, Л.М. Гумільова, М.Я. Данилевського, Ж. Деррида, М. Ейзенштадта, І.О. Ільїна, П. Козловські, Н. Неновські, В.С. Нерсисянца, П.І. Новгородцева, П. Рикера, В.С. Соловйова, А.Дж. Тойнбі, І.Л. Честнова, В.Є. Чиркіна, В.Г. Швекова, Г.Ф. Шершеневич, О. Шпенглера, Л.С. Явич та ін.

Проблеми генезису правової культури України розкривають праці відомих вітчизняних вчених: М. Дамірлі, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, Р.З. Лівшиця, Л.А. Луця, А.В. Малька, М.І. Матузова, Ю.М. Оборотова, В. Опришко, М.П. Орзіха, П.М. Рабіновича, В.М. Селиванова, О.Ф. Скакун, Н.Є. Толкачова, Є.О. Харитонова, М.В. Цвіка, А.Н. Яриміш та ін. Усі вони є цінними і вагомими в узагальненому висвітленні перших кроків і основних етапів формування правової системи України та її правових традицій.

Тим не менше відсутність однозначного наукового бачення правових традицій України ускладнює знаходження відповіді про те, до якої правової сім'ї належить правова система України, та зумовлює невизначеність у цивілізаційній належності України. Довготривала суперечність у вітчизняній юридичній науці пов'язана з неузгодженістю наукових парадигм, в аспекті яких розглядається генезис правової культури, типом праворозуміння полів історич-

ко-теоритичного дослідження та юридичною методологією, що використовуються в дослідженнях правових традицій України.

Сучасне загальнонаукове визначення правової культури символізує переконання, що правові цінності та правові засоби є загальними для кожної групи, призначені для упорядкування правового досвіду і регулювання поведінки членів цієї групи. Виходячи з цього, правова культура складається з чотирьох головних елементів: поняття (концепти, смисли) містяться головним чином у правовій лексиці, завдяки якій існує можливість упорядкувати правовий досвід; відносини, соціальні зв'язки між членами культури, які відіграють роль рушійної сили у формуванні та накопиченню правового досвіду; цінності, загальноприйняті переконання, орієнтири та основа морального устрою культури, що поділяються в науці на правові цінності та цінності права; правила, що є досягненням культури, яке покликане виконувати ряд суспільних функцій, у тому числі регулювати поведінку людей відповідно до цінностей відповідної культури. Виходячи з цього, ці чотири елементи має кожна культура, що протягом віків накопичує суспільні надбання та становить правову спадщину.

Виділяючи правову спадщину як засіб віднесення правової культури України до складу відповідної цивілізації, як стверджує С.С. Алексеев, виводять на глибокі зміни в розумінні щодо розвитку правових систем сучасності, їх поділу на два різновиди: віддиференційовані та невіддиференційовані [1]. Важливою є думка Ю.М. Оборотова, що у віддиференційованих правових системах право існує як відособлене, відносно самостійне явище стосовно релігії, моралі, звичаю, політики. І навпаки, у невіддиференційованих правових системах право нерозривно пов'язане з іншими регуляторами й цінностями. Віддиференційовані правові системи утворюють дві правові сім'ї: сім'ю романо-германського (континентального) права й сім'ю загального (прецедентного) права. У складі невіддиференційованих правових систем: релігійна правова сім'я; традиційна (звичаєвоправова) сім'я; євразійська (ідеологізована) правова сім'я; далекосхідна правова сім'я. Існування невіддиференційованих правових систем поряд з віддиференційованими становить собою два найважливіших напрями правового розвитку, які багато в чому мають відмінності, що відбиваються у світосприйманні, ставленні до Бога, інших людей, традицій предків, виражені в особливостях правового менталітету і сприйнятті інших правових культур [2].

У вітчизняній та російській юридичній науці практично уже третє століття ведеться дискусія про те, чи належать до складу віддиференційованих правових систем правові системи України, Росії і Білорусі та до якої правової сім'ї вони належать: романо-германської, євразійської, слов'янської, радянської, соціалістичної, постсоціалістичної чи до якоїсь іншої правової сім'ї?

Відсутність у науці однозначної відповіді на дане запитання призводить до концептуальних правових помилок в організації та регулюванні суспільного життя, у тому числі запровадження правових цінностей, які не відповідають правовим стереотипам та правовому менталітету України.

У зв'язку з цим неможливо залишити без аналізу випадки наукової неоднозначності досягнень вітчизняних та зарубіжних учених у цій площині.

О. Ф. Скакун на основі проведених наукових досліджень зазначає, що правова система України входить до складу романо-германської правової сім'ї на правах європейської різновидності [3].

Україна, як країна пострадянського простору, завжди з Росією входила в романо-германську правову сім'ю, стверджують Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі, російська юридична наука завжди багато запозичала у візантійського права, тобто римського права з країн континентальної Європи, дотримуючись романської системи [4].

Поряд з цією думкою Г. Ф. Шершеневич доходить висновку, що російське право має належність до романо-германської правової сім'ї, де простежується їх значна спільність [5].

В. С. Нерсисянц вказує на повне вписування правової системи України в романо-германську правову сім'ю [6].

М. М. Марченко стверджує, що російське право історично, географічно і частково навіть духовно перебуває у близькості до романо-германського права, а нині в процесі розвитку зближується з ним [7].

На підтримку романо-германського типу правової системи в Україні та Росії А. Х. Саїдов, характеризуючи правову реальність, вказує, що свідченням цього є кодифікаційний характер російського права, структура правової норми, принципи верховенства закону і відповідна ієрархія джерел права, основні принципи судової організації і судочинства [8]; такої самої думки дотримуються Н. Богданова [9], Р. Давид [10] та П. Круз [11].

На протиположну позицію входження України до романо-германського типу правової сім'ї, В. Н. Сінюковий зазначає, що самотність правової сім'ї постсоціалістичних держав України, Білорусі, Росії пов'язується з розумінням слов'янського світу, для якого характерна культурно-історична специфіка правових цінностей. Серед самотніх начал цієї правової сім'ї В. Н. Сінюковий виділяє: відповідний зв'язок російського права з державою; опору на колективні форми господарювання та специфічну трудову етику; превалювання колективістських елементів у правосвідомості; зв'язок традиції права і держави з православ'ям, підвищенням духовного життя людини; спадкування через Візантію законодавчих традицій римського права [12].

Наукову позицію про те, що в дореволюційній Росії діяла типова континентальна (романо-германська) правова система, з певними особливостями правових традицій, правосвідомості, законності, зайняв Л. С. Явич. Але він підкреслював появу якісно нової правової системи, яка відрізняється від інших не тільки змістом та метою, а й в техніко-юридичному плані [13].

І. Б. Орлова також зазначає, що значимою для правової культури України є орієнтованість її правових традицій на колективізм, повагу до батьків та старших, переваги обов'язків над правами, єдність права з державою та православ'ям [14].

М. М. Алексєєв писав: «На твердості побуту, проникло началами православної релігії, а не на нормах римського права, як це було на Заході, покоїлось уся російська держава» [15].

О. С. Бондарчук називає ці теоретичні положення «геополітичною декомпозицією України», прагненням сформувати новий євразійський блок на території колишнього СРСР і повернути Росії статус наддержави. О. С. Бондарчук пише, що відносити Україну разом з Росією і Білоруссю до специфічного типу правових систем – слов'янського чи євразійського – недоречно вже тому, що російська правова система, яка визначена в цьому блоці провідною, також розвивалася в лоні романо-германської (континентальної) сім'ї правових систем [16].

Л. А. Луць відкидає наявність євразійської сім'ї і належності до неї України, докоряє її прихильникам у тому, що вони не застосовують типологічні юридичні зв'язки. А трактування тієї чи іншої групи правових систем як типу чи сім'ї з використанням при цьому будь-яких інших підходів, критеріїв, на його думку, «не відповідає основним законам пізнання» [17].

Дотримуючись позиції представників романо-германського спрямування, розглядаючи правову систему України у складі романо-германської правової сім'ї, паралельно необхідно віднести її до віддиференційованих правових систем, але в цьому аспекті недостатньо підстав стверджувати про відокремленість в Україні права від моралі, релігії, звичаю та політики. Ці соціальні компоненти, як у минулому, так і на сьогоднішній час, зберігають в Україні свою єдність з правом, і твердження про те, що при визначенні належності правової системи необхідно використовувати її типологічні зв'язки, є недостатнім, оскільки такий спосіб пізнання, на який посилаються науковці романо-германського спрямування, неповністю охоплює предмет дослідження.

Поза типологічними зв'язками в правовій культурі України, Росії та Білорусі залишається нерозкритим в історико-правовій ретроспекції великий культурний пласт міфологічної творчості, народного досвіду, православних переконань, що в минулому були джерелом та формою права, і на сьогоднішній час це правові традиції, на які віками накопичувалися звичаї і стандарти поведінки, створюючи фундамент правової ментальності східнослов'янського етносу.

У зв'язку з цим при аналізі правової матерії щодо визначення ступеня диференційованості правової системи України важливо звернутись до правового досвіду, завдяки якому знайти принципово нове бачення тієї позитивної ролі, яку відіграють правові традиції у правовому розвитку українського суспільства. З цієї точки зору, є досить важливим зрозуміти та оцінити ту обставину, що правові традиції України – це не пережиток минулого, а носій правової спадщини, яка є фактором розвитку та становлення самобутності України.

Значення слова «традиція» веде своє походження від латинського «*traditio*» – передача, надбання [18]. Традиція як надбання в праві набула терміна юридичної науки – «правова традиція», що означає сукупність правового досвіду, вираженого в часовій передачі в межах певної правової культури з одного періоду до іншого.

Дослідження правової спадщини України за допомогою її правових традицій передбачає залучення в предмет вивчення правосвідомості, правових ідей, правового менталітету, правових стереотипів, які, у свою чергу, дають можливість побачити, чи має право України, Росії та Білорусі між собою

спільність та чи присутній у праві цих країн зв'язок з мораллю, звичаями, релігією, політикою тощо.

У правовій науці дорадянського періоду доведено органічний зв'язок права з іншими елементами етнокультурної системи. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов показує цілий ряд юридичних приказок, які пізніше стали формою закону, а деякі збереглися по наш час у стародавньому вигляді [19].

А. Чебишев-Дмитрієв, посилаючись на дослідження проф. Буслаєва, показує паралель між правом і поезією народу, які: «будучи голосом предання, идущего от времён незапамятных», становили для всього суспільства і кожного його члена «силу святого духа предков» [20]. Аналогічні погляди про тотожність умов виникнення права з розвитком інших культурних форм в Україні, Росії та Білорусі, можна зустріти в працях Н.С. Таганцева [21].

Починаючи з радянського по сьогоднішній час, правові традиції України та інших слов'ян не були об'єктом спеціального дослідження, що певною мірою використовувалось представниками віддеференційованого наукового спрямування в підтвердженні тези про відсталість правової культури України та відсутність у неї правових традицій.

Насправді правова культура України несе в собі правові традиції, які свідчать, що східнослов'янський етнос мав досить розвинену систему міфологічного осягнення світу зі значною правовою організацією. Дослідник «Велесової книги» Ю. К. Бегунов відмічає, що наші язичницькі предки ділили світ на три основні субстанції: «Явь», «Навь», «Правь». «Явь» – це видимий, матеріальний світ. «Навь» – світ нематеріальний, потойбічний. «Правь» – це істина, чи закони «Сварога», управляючі всім світом, і в першу чергу «Явю» [22].

Старослов'янський «Правь» – це правильно упорядкований світ, який у формі цього міфу викристалізувався у важливий культурно-правовий архетип та завдяки правовим традиціям зберігся через багато тисячоліть у словах: «правда», «справедливість», «правосуддя». У зв'язку з цим сьогодні, як багато тисячоліть тому, право виконує функцію механізму збереження «суспільного гомеостазу», тобто порядку, що має не тільки соціальну і психологічну, а й біологічну природу, оскільки базується на інстинкті самозбереження. І в подальшому, впродовж усієї історії права України, в яких би знакових формах і образах не виявлявся б цей міфологічний правовий архетип – у правотворчості, у праворозумінні чи в правозастосуванні, міфологія виконує регулятивну функцію та, відповідно, має значення правоутворюючого фактору.

Неможливо без дослідження правових традицій України виявити міфологічне коріння правових інститутів, виниклих у більш пізню епоху писаного права та маючи безпосередній зв'язок із звичаєвим правом. Звичаєве право становило собою єдність юридичного та фольклорного змісту на основі індоєвропейської системи правових уявлень: «правда», «норов», «звичай», «ряд», «покон», «вира» і «закон» – становили термінологічний апарат старослов'янського писаного права, першими витокami якого є візантійські договори 911 і 944 рр. [23].

Посилання у візантійських договорах на «Закон Руський», який представники норманської теорії походження держави на Київській Русі розглядали як

виток із скандинавського права, свідчить про факт усної кодифікації норм звичаєвого права східних слов'ян і, відповідно, високий рівень розвитку етноправової культури. За дослідженнями М. Б. Свердлова, саме норми цього Закону Руського були покладені в основу Руської Правди, особливо її стародавньої частини – Краткої Правди [24]. М. Б. Свердлов зіставив текст російсько-візантійських договорів з архаїчними норми Руської Правди та дійшов висновку, що Руською Правдою охоплюється великий історичний період правогенезу східнослов'янського етносу.

Правогенез східнослов'янського етносу, як зазначив І. Н. Голоніщев-Кутузов, це еволюція правосвідомості українського, російського та білоруських народів, яка простежується в періодах змін домінуючих стереотипів поведінки даних етносів, їхніх світоглядних засад та форм упорядкування суспільного життя [25].

Один із представників євразійства П. Савіцький так визначив цей стан: «Культура Росії не є культурою європейською, ні одною з азійських, ні сума чи механічне переплетення елементів тих чи інших. Вона – зовсім особлива. Специфічна культура, володіючи не меншою самоцінністю і не меншим історичним значенням, ніж європейська чи азійська. Її необхідно протиставляти культурам Європи і Азії як середню євразійську культуру» [26].

За довго до створення Руської Правди, пише В. В. Іванов, східні слов'яни розселяються по великих територіях і постійно контактують у цьому процесі розселення з іншими етносами і державами, формуючи власний державно-правовий союз. Лінгвістичні дослідження показують, що прослов'янська лексика VI століття вже містила всі загальні поняття відносно суду: суд, закон, право, правда і т.д. [27].

Розвиток правової культури України, як Росії так і Білорусі, є прямим відображенням колективності. Про це свідчать дослідження ряду вчених: А. П. Семітко [28], О. В. Мартишин, М. О. Бердяєв, П. І. Новгородцев, А. А. Івін та багато інших. Значення колективістських та індивідуальних начал в історії розвитку людського суспільства, зазначає А. А. Івін, призвело до розподілу всіх цивілізацій, існуючих після архаїчних суспільств, на колективістські та індивідуалістські цивілізації в залежності від стиля мислення, стиля відчуттів та своєрідності колективістських дій [29]. Повне панування колективізму присутнє в тій культурі, стверджує П. І. Новгородцев, у якій правосвідомість суспільства наповнена Православною духовністю [30].

Правова культура України, Росії і Білорусі наповнена спільним релігійним проникненням у формі Православ'я. Внаслідок усього комплексу духовних і етичних факторів Православ'я, поєднане зі слов'янським світорозумінням, становить собою не просто формальну відмінність від католицизму (християнської течії романо-германської правової сім'ї), а вирізняє собою принципово новий світ духовності, духовне ядро потенційно іншої цивілізації.

Всі ці суспільні процеси та культурні компоненти створювали фундамент правової ментальності східнослов'янського етносу та його нерозривність зі звичаєм і мораллю. Б. Крупивницький пише, що тенденції розвитку історії і менталітету українського народу визначили латинський, візантійський і шведсь-

кий вплив в епоху Київської Русі, а польський, німецький, російський і кримський (татарський) – у феодальну і новітню епоху [31].

У своїй публікації В. Кизима додає, що на відміну від класичного менталітету народів, які мали стійку державність, здатність до політичної самоорганізації, визначеність території, державно-інституційні структури, що охоплюють єдиною системою все населення, український народ не мав історичних умов, внутрішніх факторів, у тому числі політичних, для державного формування, хоча і робив спроби їх створення. Для менталітету українського народу властивий не класичний характер державно-правової традиції. Внаслідок бездержавного або напівдержавного розвитку народу в його менталітеті затвердилися стійкі самоврядні можливості, що залишилися не витребуваними і можуть бути корисними в сучасній практиці державного будівництва і формування правової системи України [32].

Таким чином, право в українській правосвідомості та правовому менталітеті завжди виступало синонімом правоти, правди і навіть справедливості, на відміну від західного, де більше право єдналося із законністю, формальною визначеністю, впорядкованістю. Вітчизняні концепції права міцно з'єднанні з релігійно-моральними ідеалами, де вивчення права невід'ємне від долі держави, її культури, ролі особистості в державі [33].

Правові традиції України сьогодення несуть єдність морального, правового та релігійного в тій формі, в якій це існувало декілька століть назад та спостерігається за допомогою звичаю на побутовому рівні в українській сім'ї. Звідси, правова система України більше прерогативна, ніж нормативна, оскільки в ній найчастіше діють правові поняття, а не норми права; вона ближче до релігійних правових систем, ніж до світських; тут право не засіє у руках держави для створення нового економічного порядку; приватне право значно поглинається публічним правом; зберігається тверда залежність права від політики й економіки; відсутнє самостійне комерційне право. Все це дає підстави вважати про невіддиференційованість правової системи України, а відповідно, неможливо стверджувати про її безспірну романо-германську належність, бо в ній більше своїх особливостей, ніж загальних ознак романо-германської правової сім'ї.

Разом з цим, незалежно від того, чи містить сьогодні своє формальне закріплення правова спадщина України, правові традиції України продовжують нести у собі особливі правові цінності та їх власне праворозуміння. Своєрідність українського праворозуміння ґрунтується на правових цінностях істини, справедливості, милосердя, благочесності, колективістських засад та щиросердечності в праві. У цьому зв'язку самотутністю правової культури України є її Православна духовність, яка виражається в безкорисності, колективізмі, патріотизмі, щирості, миролюбності, працелюбності правового менталітету населення. Такий образ правової культури України в генезисі світових цивілізацій пояснюється не тільки історичними обставинами, через які пройшла зміна домінуючих стереотипів поведінки даного етносу, його світоглядних засад та форм упорядкування суспільного життя, а й належністю України до певної східної, євразійської, чи то слов'янської, цивілізації з власною правовою сім'єю.

Література

1. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. – М.: Статут, 2000. – С. 58-61.
2. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии. – О., 2001. – С. 5.
3. Скакун О.Ф. Теория права держави та права. – Х.: Консум, 2000. – С. 569.
4. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М., 1998. – С. 118.
5. Шершеневич Г.Ф. Наука гражданского права в России. – СПб., 1893. – С. 237-239.
6. Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма-Инфра – М., 1999. – С. 29.
7. Марченко М.М. Сравнительное правоведение. Общая часть. – М., 2002. – С. 473-474.
8. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Юрист, 2000. – С. 374.
9. Богданова Н.А. Конституционный суд Российской Федерации в системе конституционного права // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. – 1997. – № 3. – С. 64.
10. Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М., 1998. – С. 118.
11. Cruz P. A modern Approach to Comparative Law. – Klumer, 1993. – P. 89.
12. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – С. 181.
13. Явич Л.С. Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1985. – С. 50, 52.
14. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. – М.: Норма, 1998. – С. 34.
15. Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. – М.: Аграф, 1998. – С. 70.
16. Глобалізація і безпека розвитку / Наук. ред. О.Г. Білорус. – К., 2001. – С. 249.
17. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу: Навч. посіб. – Л., 2003. – С. 106.
18. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М., 1986. – С. 778.
19. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-н/Д., 1995. – С. 110.
20. Чебышев-Дмитриев А.О. О преступном действии по русскому допетровскому праву. – Казань, 1862. – С. 35-46.
21. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 128-129.
22. Кайсаров А.С., Глинка Г.А., Рыбаков Б.А. Мифы древних славян. – С. 16.
23. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской правде. – С. 47.
24. Див.: Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде. – С. 69-70.
25. Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян: Украина и Белоруссия. – М., 1963. – С. 51.
26. Савицкий П. Континент Евразия. – М., 1997. – С. 39-40.
27. Иванов В.В., Топров В.Н. Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 63-65.
28. Семитко А.П. Русская правовая культура. – С. 111.
29. Ивин А.А. Философия истории. – М.: Гардарики, 2000. – С. 43-73.
30. Новгородцев П.И. Существо русского православного сознания // Соч. – М.: Раритет, 1995. – С. 410-411.
31. Мала енциклопедія державознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 614.
32. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для». Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С. 117.
33. Баранов П.П. Развитие философии права в России: Традиции и современные проблемы // Философия права. – 2000. – № 1. – С. 10.